

خمسه نظامی

حکیم جمال الدین ابو محمد الیاس بن یوسف نظامی

بر اساس نسخه سعدلو (قرن هشتم هجری)

و مقابله با

نسخه آکادمی شوروی و تصحیح وحید دستگردی

تصحیح، مقدمه و واژه‌نامه

از

سامیه بصیر مژدهی

بازنگریسته بهاء الدین خرمشاهی

انتشارات دوسنان

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هست کلید در گنج حکیم

حکیم نظامی گنجوی از بزرگترین و عظیمترین ستونهای شعر، حکمت، خرد و عرفان در پهنهٔ پهناور زبان و ادب فارسی است. «خمسه» یا «پنج گنج» او که به راستی پنج گنج خرد و حکمت و عرفان ایرانی است پنج منظومه در پنج وزن متفاوت بوده که نظم و تدوین آن حدود سی سال از عمر شاعر را به خود اختصاص داده است. این پنج گنج که دولت جاوید نظامی را سبب گشته و وی را در قله‌ای از شعر و داستانسرایی نشانده که برای شاعران منظومه‌سرایی که از پس او در پی تقلید آن آثار برآمده‌اند، دست‌نیافتنی است.

الیاس بن یوسف نظامی در حدود سال ۵۳۵ هجری قمری در گنجه چشم به جهان گشود. او در جوانی به کسب میراث دانش و ادب پرداخت و با زبانهایی چون فارسی، عربی و پهلوی آشنایی کامل یافت. از طرفی با شعر شاعرانی چون فردوسی، رودکی، دقیقی، گرگانی و سایر شاعران آشنایی یافت و از سوی دیگر آثار حکیمان و فیلسوفانی چون فارابی، ابن سینا، ارسطو، سقراط و افلاطون را از نظر گذراند. شواهد ابیات در کلمات نظامی به خوبی حاکی این معناست که او از آثار فلسفی و ادبی روزگار خود آگاهی کامل داشته است.

نظامی از همان آغاز جوانی با سرودن اشعار زیبایی‌ش توجه هم‌روزگاران را به خود جلب کرد. پادشاهان وقت بر آن شدند تا او را به دربار فراخوانند؛ اما علی‌رغم این توجه نظامی حمایت هیچکدام را نپذیرفت و از زادگاهش گنجه نیز خارج نشد. حدود سال ۵۶۲ هجری قمری حاکم دربند که به ظن قوی همان فخرالدین بهرامشاه پادشاه ارزنجان است کنیزی زیبا با نام آفاق یا آپیاق را برایش به ارمان فرستاد. نظامی آفاق را به همسری گزید و از او صاحب فرزندی به نام محمد گشت. نظامی از فرزند خود در خمس یاد کرده و او را پند بسیار گفته است. او پس از مرگ آفاق دو همسر دیگر اختیار کرد اما هر دو پیش از شاعر چشم از جهان بر بستند.

بجز خمسه یا پنج گنج از نظامی اشعار دیگری نیز باقی است. شش قصیده، ۱۲۰ غزل و سی رباعی از او به یادگار مانده است. در قصاید او می توان ژرفای اندیشه اجتماعی، اخلاقی، فلسفی او را یافت و غزلیات او شورانگیز و عاشقانه و لطیف است.

اما اگر مروری گذرا بر پنج گنج بداریم باید بگوییم که این اثر بدیع و حکیمانه ادب فارسی از پنج منظومه «مخزن الاسرار»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون»، «هفت پیکر یا هفت گنبد» و «اسکندرنامه» که شامل دو کتاب شرفنامه و اقبالنامه بوده، تشکیل یافته است.

مخزن الاسرار که منظومه ای عرفانی و حکمی است در حدود سال ۵۷۲ هجری قمری سروده و به فخرالدین بهرامشاه حکمران ارزنجان تقدیم شده است. این منظومه تعلیمی از مناجات خدا و رسول او شروع گشته در بیست مقاله ادامه می یابد. نظامی در این مقالات از مطالب متنوعی چون فضیلت سخن، شناخت دل، مرتبه آدم، عدل و انصاف، اعتبار موجودات، ضعف و پیری، بلندهمتی، ترک علایق، پرستش و تجرید و خلوت، استقبال آخرت سخن رانده. شرایش خسرو و شیرین در سال ۵۷۳ هجری همزمان با بر تخت نشستن سلطان طغرل بن ارسلان شروع و در ۵۷۶ به پایان رسید. این منظومه زیبا، داستان عشق خسرو پرویز پادشاه ساسانی با شیرین برادرزاده و ولیعهد مهین بانو، حکمران ارمن است که به راهنمایی شاپور ندیم خسرو به جست و جوی هم برمی آیند و به هم می رسند. نظامی در این منظومه عاشقانه عشق را در اوج بلندی می ستاید و زبان در لطایف و ظرائف او باز کرده اعماق آن را می کاود. او صاف بی مانند عشق را برمی شمرد و آن را محراب فلک و زینت کائنات می شمرد و به زبانی دلنشین و زیبا اسرار ملکوتی عشق را می شکافد. جالب اینجاست که اگرچه در این داستان عشق زمینی دو انسان نسبت به هم مطرح است و لحظاتی چون شور و اشتیاق، جدایی، شوق وصل و... به تصویر کشیده می شود اما زبان و بیان در اوج عفت و پاکدامنی باقی مانده و اصول و ظرائف ادب و متانت در آن به خوبی رعایت می شود. این نحوه بیان خود باید درس آموز و معلم دیگر ادیبان باشد. شیرین در اوج دلدادگی، خویشنداری بخرج می دهد و به عشق خسرو تسلیم می شود، نه هوسهای او. او نوشیدن شراب وصل را فقط در گرو میثاق و عهدی جاودان می داند و خسرو نیز به این خواسته شیرین گردن می نهد. نه دلربائیهای زیبارویان دیگر خسرو را در عشق شیرین متزلزل می کند و نه درد عشق فرهاد کوهکن شیرین را که دل به مهر خسرو

داده به خود می آورد. این دو دلداده عمری را در عشق راستین یکدیگر سر می کنند. در پایان عمری اینچنین مالا مال از عشق و محبت حقیقی، خسرو که شب هنگام در کنار شیرین آرمیده به دست فرزندی که رقیب او نیز هست کشته می شود و در خون خویش غوطه می خورد اما در همان حال نیز شیرین را از خواب خوش بیدار نمی کند اما شیرین مرگ خونین خسرو را تاب نیاورده به دخمه خسرو رفته و با وفاداری شگفت انگیزی که خاص عشاق جاودانه است با دشنه ای پهلوی خود را می درد و در کنار خسرو جان می دهد.

نظامی در سال ۵۸۵ به سفارش اخستان شروانشاه سرودن لیلی و مجنون را می آغازد. اگرچه این مضمون پیش از نظامی نیز موضوعی ساخته و پرداخته بوده اما در روایت نظامی لطف و جان تازه ای می یابد. این منظومه داستان عشقی است پاک و معصوم بین قیس بن عامر و لیلی که از نوجوانی به هم دل می بازند. اما تعصب قبیله ای مانع ها بر سر راه این عشق می آفریند. لیلی به اجبار تن به پیوند با شوهری نادلخواه به نام ابن سلام می دهد و قیس نیز مجنون شده به بیابان پناه می آورد و با جانوران انس می گیرد. هیچ عاملی حتی مرگ پدر و مادر مجنون او را لحظه ای از این عشق سرد نمی کند. شوهر لیلی وفات می یابد اما باز این دو دلداده به هم نمی رسند و لیلی نیز به ناکام از دنیا می رود و مجنون نیز بر سر تربت او می رود و جان به جان آفرین تسلیم می کند.

هفت پیکر یا هفت گنبد داستان شادخواری ها و کامجویی های بهرام گور پسر یزدگرد اول پادشاه ساسانی است که پس از مرگ پدر به پامردی نعمان به ایران لشکر می آورد و تاج خویش را به دلاوری و نیروی خود از میان دو شیر برمی گیرد، به شاهی می نشیند و داد عیش و نوش می دهد. درون گنبدهای هفت رنگ هر شب با صنمی به سر می آورد و از هر یک قصه ای شیرین می شنود. تمام روز رانیز مثل شب به شکار و نشاط می گذارد تا آنکه به دنبال گور می رود و داستان او به پایان می رسد. این منظومه در ۵۹۳ هجری قمری به علاءالدین کرپارسلان تقدیم شده است.

آخرین منظومه پنج گنج اسکندرنامه است که از دو کتاب مجزا تشکیل شده، شرفنامه و اقبالنامه. شرفنامه که به جنگهای اسکندر می پردازد به نام نصرت الدین ابوبکر ابن جهان پهلوان اتابک آذربایجان (۶۰۷ - ۵۸۸) مُصدّر است. کتاب دوم با عنوان اقبالنامه به عزالدین مسعود حاکم موصل (۵۹۰ - ۵۷۷) تقدیم شده است. در اقبالنامه مجالس علمی اسکندر با حکیمان و فیلسوفان نیز به ژرفی توصیف شده و